

VRAAGGESPREK MET E. H. KOSSMANN

B. Kroesen en J. Willems

Uw werk getuigt van een grote belangstelling voor politiek-theoretische vraagstukken. Hoe is die belangstelling ontstaan?

'Deze belangstelling is ontstaan toen ik bezig was met een bijvak voor mijn kandidaatsexamen Geschiedenis in Leiden. Dat moet in '47 zijn geweest. Ik had nogal haast, aangezien ik door de oorlog lang opgehouden was. Daarom wilde ik een bijvak doen, dat je heel snel kon klaar krijgen en dat was staatsrecht. Ik heb toen onder andere het handboek moeten bestuderen van degene die toen hoogleraar in het staatsrecht was, Kranenburg. Een topjurist die tentamens afneemt voor bijvak, dat kun je je nu niet meer voorstellen. In dat tweedelige handboek werd veel aandacht besteed aan het historische staatsrecht, de geschiedenis van staatsrechtelijke denkbepelden. En dat vond ik toen eigenlijk vreselijk aardig. (Overigens kon ik het tentamen bij Kranenburg niet op de oorspronkelijk afgesproken tijd doen, daar hij immers voorzitter van de Eerste Kamer was. Vanwege de grondwetsherzieningen in deze periode waren er nogal eens extra vergaderingen, verenigde vergaderingen van de Eerste en Tweede Kamer waarvan Kranenburg *qualitate qua* voorzitter was. Dus dan kwam je om een tentamen te doen en dan bleek dat de professor weer eens in Den Haag zat.) Vanuit dit tentamen heb ik toen ook in een van mijn doctoraalscripties aandacht aan dit thema besteed.

Verder heb ik mij in mijn dissertatie (*La Fronde*, Leiden 1954) pogen te verdiepen in de midzeventiende-eeuwse politiek-theoretische discussies in Frankrijk. Daar heb ik naar ik toen meende - ik sta er nu natuurlijk ver van af - dingen in gevonden die het een en ander verduidelijkten, verhelderden. Door dat soort materiaal kon je de tegenstellingen die er in het Frankrijk van die tijd waren, of juist het gebrek aan tegenstellingen, beter leren herkennen.

Daar lag ook de kiem van uw boek Politieke theorie in het zeventiende-eeuwse Nederland uit 1960?

'Ja, ik ben vrij intensief met de politieke theorieën van de Franse zeventiende eeuw bezig geweest en zocht daarna iets anders, een ander onderwerp. Na jaren met iets bezig te zijn geweest val je immers een beetje in een leegte. Die moet je zo snel mogelijk zien te vullen, als je niet zomaar wat wilt rondlopen te zeuren en geestelijk te kwijnen. Ik heb dus gezocht naar iets dat vergelijkbaar was, maar tegelijkertijd heel anders. De gedachte kwam bij me op om eens te kijken of er in Nederland ook iets van zulke

theoretisch-politieke bespiegelingen is geweest. Dat bleek toen een verrassing, aangezien het algemene standpunt tot dan toe was geweest: Nederlanders, dat zijn van die robuuste realisten, die doen niet aan theorie, dat is allemaal voor dat gekke buitenland. Wij Nederlanders zijn pragmatisch en praktisch. Voor ons geen bespiegelingen, wij staan met beide voeten stevig op de grond. Nou ja, dat heeft mij altijd al vreemd geleken. Veel studies in de zeventiende eeuw gingen over metafysica, over de fijnste finesses van de godsdienst. Misschien is dat realistischer als politieke theorie, maar dat leek mij toch vreemd. Er is inderdaad vrij veel getheoretiseerd in de zeventiende eeuw en wel op een behoorlijk en interessant niveau. Zo ben ik daar ingerold, van het ene stapje naar het andere.'

Wat ons opviel bij lezing van uw boek De lage landen 1780-1940. Anderhalve eeuw Nederland en België (1976) was dat de politieke invalshoek zo'n prominente plaats inneemt. Vanuit de belangstelling voor de politiek en het denken of theoretiseren over de politiek probeert u te komen tot een interpretatie van de tijdgeest. Kunnen we daaruit concluderen dat voor u de politiek het primaat heeft in de geschiedschrijving?

'Ik heb zelf de grootste moeite om in dit soort categorieën te denken. Wat is er nou primair in het leven: de economie, de mentaliteit, de sociale spanningen of de heersende harmonie? Dat lijken mij toch allemaal maar bedenkelijke onderscheidingen. Om geschiedenis te schrijven moet je eenvoudigweg een uitgangspunt kiezen, bewust of halfbewust. En heb je zo'n uitgangspunt gevonden, dan hou je je daar ook aan, omdat anders je boek in flarden en lappen uiteenvalt.'

De lage landen is oorspronkelijk geschreven voor een Engelstalig publiek, dat van de geschiedenis van Nederland en België geacht werd niets te weten. Dan ligt het voor de hand om in de eerste plaats weer te geven wat er politiek gebeurd is. Dat is het enige wat je houvast geeft. In deze zin is dat een primaat van de politiek, niet in principiële of filosofische zin, maar in een technische zin. Die geschiedenis kun je namelijk niet schrijven zonder gebruikmaking van de politiek als stramien. Zo richt je dan ook de articulatie van je verhaal naar de politieke feiten. Wat ik verder wel altijd heb proberen te doen - maar hou me ten goede, je pen gaat af en toe wegen die je zelf niet hebt aangegeven - is om generaties in het politieke leven te onderscheiden, die de zich steeds anders profilerende en manifesterende problemen van de sociaal-politieke structuur van hun gemeenschap op hun eigen manier proberen op te lossen. Met welke problemen werden de mensen, partijen of politieke elites in het jaar X geconfronteerd en hoe hebben zij gedacht die te kunnen beheersen of op te lossen? Uit wat zij hebben gedaan en gedacht ontstaan dan weer nieuwe problemen waarmee een volgende generatie op haar manier iets moet doen. Als *De lage landen* verdienstes heeft, dan moeten die misschien in deze richting gezocht worden. Wat ik probeer te zien is het complex van de concrete problemen waarvoor men gesteld is - soms neemt men die zelf niet eens waar en zijn wij het die die problemen waarnemen -, hoe die problemen steeds weer verschuiven en door verschillende mensen en groeperingen nieuw geformuleerd worden en wat men probeert aan oplossingen daarvoor aan te dragen.'

Dat is dan wat Ankersmit schrijft in zijn recensie van De lage landen in Groniek 51, dat het boek voor een deel zijn spanning ontleent aan het feit, dat u de reële oplossingen die men heeft gezocht confronteert met de theorie vanwaaruit men redeneerde.

'Ik heb politieke theorie nooit bedreven om zichzelf wil. De waarheidsvraag omtrent de politieke theorie interesseert mij niet. Of

Machiavelli gelijk had, of het systeem van Spinoza klopt, het zijn eerlijk gezegd mijn vragen niet. Dat wil niet zeggen dat ik het belang van die vragen niet zie, maar het zijn eenvoudigweg mijn vragen niet. Ik heb de politieke theorie altijd willen bestuderen als een middel om de historische situatie waarin de politieke theoretici leefden beter te begrijpen. Zeker wanneer je goede politieke theoretici neemt, dan kun je aannemen dat die in hun geest gaan tot de limieten van wat de politieke werkelijkheid van dat moment mogelijk maakt. Bij een latere generatie zijn die limieten gewoonweg verschoven. De mensen kunnen niet verder denken dan hun ogen reiken. En het oog is natuurlijk gericht op de feitelijke politieke situatie. Maar de politieke theoreticus gaat zo ver als hij kan. Die uitbreiding van het menselijk denken over politiek, naar de limieten die de politiek in die tijd toelaat, dat vind ik een bevredigend en interessant iets om te bestuderen. Daardoor leer je én die denkende mens beter kennen én je leert de limieten van de politieke mogelijkheden kennen. Waar het belang ligt van heel het oeuvre van zo'n politiek theoreticus voor het heden, is een andere vraag, volkomen legitiem. Alleen, als historicus stel ik mij die vraag niet.'

Maar op een bepaalde manier werkt u er denkkelijk toch mee. Neem bijvoorbeeld de Coornhertrede 1984 (Tolerantie toen en nu) die u heeft gehouden. Daar gaat u, om een begrip te krijgen van ons huidige tolerantie-idee, terug naar Locke: hoe Locke over godsdienstige tolerantie dacht. Is dat niet omdat u denkt dat zulks nog relevantie heeft voor de dag van vandaag?

'Mij werd gevraagd een historische beschouwing te geven over de Nederlandse tolerantie ten opzichte van etnische minderheden, en of dat nou uit het verleden kwam of niet. Ik kon daar echter niet veel mee beginnen. De lijn die er meestal getrokken wordt: Nederland was altijd al zo tolerant en dat moet zo blijven, heb ik immer al een te gemakkelijke gemeenplaats gevonden. Wat ik probeerde aan te tonen is dat zelfs het tolerantiebegrup van zulk een excellente geest als Locke niet ver reikte. De limieten die hij zichzelf stelde ten aanzien van het probleem van de religieuze tolerantie en de politieke rust zijn voor ons gevoel toch heel beperkt. En daar zie je de spanning tussen wat je verwacht en wat er feitelijk op te merken valt. Locke meende, dat zodra hij de door hem gestelde limieten zou overschrijden hij zou komen te vallen in de onpeilbare afgrond van de anarchie. Door Locke aan te halen heb ik dus geen lessen uit het verleden willen trekken. Ik wilde aantonen dat je het tolerantiebegrup in het verleden niet kunt beschrijven als: zo hebben ze er toen over gedacht en zo geldt het nog steeds.'

Om nog even bij de Coornhertrede te blijven: u merkt op dat het merkwaardig is dat onze nieuwe Grondwet begint met het vaststellen van een verbod - het anti-discriminatie artikel. Vindt u dat een dergelijk artikel in de Grondwet thuishoort?

'Als men zo'n artikel er in wil zetten, laat men het dan vooral doen. Daar is toch geen enkel bezwaar tegen? Maar als je als buitenstaander, als niet-staatsrechtsgeleerde en niet-politicus ernaar kijkt, dan denk je onwillekeurig - en dat geldt voor de hele catalogus van grondrechten -: zijn we daar niet wat laat mee? In feite zijn dat toch al die mooie dingen die we verzonnen in de zestiger en zeventiger jaren. Toen de Grondwet er in 1983 kwam, hadden ze de eerste vleug van hun potentie misschien al verloren. Als je in de Grondwet zet, dat de staat voor alles en nog wat moet zorgen, dan moet je ook zorgen dat dat wordt verwerkelijkt en niet achteraf gaan zeuren hoe dat betaald moet worden. Dan kun je niet gaan zeggen: daar is geen geld voor. In zoverre blijft het natuurlijk heel interessant om te zien welke ambities de samenleving op het

ogenblik heeft. In het grootste gedeelte van de wereld en het grootste gedeelte van de geschiedenis is vrijwel niets van dit soort principes gerealiseerd geweest. En nu wordt er eenvoudigweg gezegd: dit zijn onze uitgangspunten en zo moet onze samenleving worden ingericht. Niemand mag gediscrimineerd worden. Maar waar is zo iets ooit gelukt? Ik ben er niet tegen, begrijp me goed. Als men het zo meent in de Kamer, dan moet men dat zeker in de Grondwet zetten. Het zijn allemaal verstandige mensen die dat hebben beslist.

Dat anti-discriminatie artikel is natuurlijk op zichzelf een heel belangrijk artikel. De laatste tijd wordt er heel vaak naar verwezen. Het heeft dus kennelijk een juridische betekenis. Het is wel grappig dat je een Grondwet begint met een verbod. Een duidelijke indicatie naar de werkelijkheid, zou ik zeggen. *En het blijft vreemd, dat wanneer je zo'n artikel opneemt in de Grondwet, dat er dan nog hele pleidooien voor tolerantie worden gehouden.*

'Dat was wat ik wilde zeggen. Als je het logisch bekijkt, dan passen die termen niet op elkaar. Laten we dus voorzichtig zijn met die woorden en proberen er niet al te veel een rommeltje van te maken. Tegenwoordig zie je toch wel veel dat men tegen de klippen op discussieert zonder dat men precies zegt waar men het over heeft. Vaak zijn die discussies dan ook uitzichtsloos. Misschien heeft dat te maken met een gebrek aan historisch besef. Men gebruikt termen zonder precies te weten wat men er onder verstaat, zonder dat men daar de consequenties helemaal van doordenkt. Men ziet niet in dat die termen in de loop van de geschiedenis van betekenis zijn veranderd. Daarom kun je ze niet zomaar transponeren op het een of het ander.

Wanneer je naar sommige politieke partijen kijkt, dan is het eigenaardig dat die helemaal geen beroep doen op hun eigen geschiedenis. Bijvoorbeeld het CDA: dat zou toch veel mooie dingen uit het verleden naar voren kunnen halen, waarop ze zich kunnen beroepen. Hun wordt altijd verweten dat ze achter de feiten aan hobbelen en nooit een eigen mening hebben. Op basis van hun eigen verleden zouden ze echter een fraai verhaal kunnen maken - of het waar is, is dan een tweede - waaruit zou blijken dat ze sinds de negentiende eeuw dezelfde standpunten hebben ingenomen en dat ze niet, zoals hun tegenstanders beweren, aldoor lopen te bedriegen en te liegen naar links en rechts. Dat vind ik wel jammer bij de Nederlandse politieke discussie; ze is altijd zo vreselijk *ad hoc*. *Om nog even op De lage landen terug te komen. Wat opvalt bij lezing van het boek is dat de verschillende onderwerpen, die u in het boek aan de orde laat komen, steeds weer beëindigd worden met een persoonlijk statement of met een constatering. Van de ene kant probeert u weer te geven hoe mensen hun eigen tijd ervoeren, maar van de andere kant velt u ook vaak een oordeel over de zojuist door u beschreven periode. Die oordeelsvorming wordt gekenmerkt door een bepaalde afstandelijkheid, die met name in uw beschrijving van de eerste helft van de negentiende eeuw af en toe de indruk wekt, dat u laatdunkend neerkijkt op het gebeuren van toen. Komt dat omdat u vergelijkingen trekt met datgene wat zich in die tijd in het buitenland afspeelde?*

'Bewust is dat, dunkt mij, niet. Ik vind eigenlijk dat je als historicus niet het recht hebt om op mensen neer te kijken. Ook niet in je eigen dagelijkse leven. Dat lijkt zo pedant en arrogant en niemand heeft er iets aan. Maar het kan zijn dat me zoiets soms ontslipt. Iets bespottelijks heeft het natuurlijk wel, dat gedoe met die patriotten, vooral omdat ze zich zo vreselijk opbliezen. Ik denk ook niet dat we hoeven te verheimelijken dat hun vaak zo pompeuze en pretentieuze retoriek ons niet zo gemakkelijk in de mond ligt. Ik heb, wanneer ik daarom wel eens moest glimlachen,

echter nooit het gevoel gehad een polemieek tegen die mensen te schrijven.

Wat die vergelijking met het buitenland betreft: daar ontkom je niet aan als je een geschiedenis schrijft over Nederland en België. Wat is er nou zo specifiek nationaals aan die geschiedenis? De eigenlijk vernieuwende ideeën blijken zowel voor Nederland als voor België uit het buitenland te komen. Ik zou het eigenlijk voor mezelf nog anders wensen te formuleren. Er zijn in Nederland situaties waarin bepaalde conflicten ontstaan, waarin allerlei groepen tegen elkaar gaan strijden. Die groepen hebben een vocabulaire nodig om duidelijk te maken wat ze bedoelen. Een van de dingen die mij ook steeds in de zeventiende en achttiende eeuw opvallen is dat men dat dan uit het buitenland kiest. Wanneer patriotten en prinsgezinden met elkaar in conflict raken, dan doen ze altijd een beroep op historische precedentes in Nederland, maar het moderne vocabularium dat ze kiezen halen ze uit het buitenland. En ze lezen daartoe ook geen oudere schrijvers uit de eigen traditie. Steeds weer heb je in Nederland het idee, dat de discussie over politieke en sociale ordening van de maatschappij voortkomt uit autochtone ontwikkelingen en problemen die men hier te lande heeft. Dan kristalliseren zich de meningen uit. De mensen die die meningen willen articuleren, die kijken dan echter niet naar wat vorige generaties in de Nederlanden zelf daarover gezegd hebben, maar lezen daarentegen de meest recente literatuur uit het buitenland. Daardoor heb je bij de bestudering van de intellectuele geschiedenis van Nederland steeds weer het idee, dat je enorme sprongen maakt. Het is niet zoals in Engeland en Frankrijk, en tot op zekere hoogte ook in Duitsland, dat een intellectuele stroming zijn eigen bedding volgt. Dan kun je natuurlijk wel zeggen, dat je met minachting neerkijkt op dat gebrek aan originaliteit, maar blijkbaar is het onze aard niet steeds weer een beroep te doen op de eigen tradities.'

Een ander opvallend kenmerk van De lage landen is dat het in een adem geschreven lijkt. Het is duidelijk gecomponeerd. Nu lijkt het er op dat u in Nederland één van de weinigen bent die zo synthetiserend te werk gaan. U behandelt een hele periode - van 1780 tot 1940 - vanuit een visie, vanuit die ene invalshoek van interesse voor de politieke theorie. Heeft u enig idee waar het aan ligt dat u in Nederland één van die weinigen bent?

'In Nederland stoot je inderdaad niet veel op synthetisch werk binnen de geschiedschrijving. Nou heb ik het idee dat dat eigenlijk wel een beetje in de Nederlandse cultuurtraditie past. Want ook in de negentiende eeuw gebeurt dat niet, althans niet op een behoorlijk niveau. Fruin - en begrijp me goed, ik wil me natuurlijk niet met Fruin vergelijken - heeft dat eigenlijk nooit gedaan evenmin als Bakhuizen van den Brink, en dat zijn toch grote historici. Groen van Prinsterer heeft ook nooit een boek geschreven dat echt "rond" is, dat een begin en een einde heeft. Dat valt mij bij de meeste buitenlandse boeken op, zeker wanneer ze dik zijn: je begint op de eerste bladzijde met de aanzet van de redenering en op de laatste bladzijde kom je aan de conclusie toe. Maar dat is in Nederland niet het geval: in Romeins *Op het breukvlak van twee eeuwen* bijvoorbeeld ligt de conclusie al voor de hand en die wordt in een veertig- vijftigtal essays aangetoond. Mindere goden als Van Vloten hebben dat wel gedaan, een afgerond boek schrijven. Dat zijn echter meer de volksschrijvers, de schrijvers voor een groot publiek. Maar ik geloof dat je inderdaad wel kunt stellen dat het schrijven van groot synthetisch werk in Nederland gedurende de negentiende en twintigste eeuw niet beschouwd is als datgene wat een historicus zich eigenlijk als ambitie moet stellen.

Ik heb mij wel eens vermeid met de gedachte dat de Nederlanders toen ze in de negentiende eeuw wetenschappelijk begonnen te schrijven over geschiedenis dat vaak deden in de liberale trant. Dat zie je bij Bakhuizen en dat zie je bij Fruin, zij schreven voornamelijk voor medeliberale. En die hadden behoefte aan verheldering van het geschiedbeeld en -verhaal op bepaalde punten. En de liberale historici hielden van polemieken tegen elkaar. Dat is ook altijd amusant. Maar een algemene synthetische samenvatting? Die meenden zij in ieder geval wel in hun hoofd te hebben.'

U vindt dus dat het schrijven van synthetiserende werken gewoon niet in de Nederlandse traditie past?

'Deze uitspraak is natuurlijk nogal boud. Misschien is het wel waar dat er op het ogenblik een gebrek is aan synthetiserende werken, maar dat is zeker geen gebrek specifiek voor de huidige generatie van geschiedschrijvers. Wanneer je bijvoorbeeld ziet hoe Geyls *Geschiedenis van de Nederlandse stam* geconstrueerd is (dat zou toch wel het voorbeeld moeten zijn een grote synthese): het boek hangt los in zijn skelet, het hobbelt van klein hoofdstukje naar klein hoofdstukje. Het is geïmproviseerd van stukje naar stukje gedacht en geschreven. Dat is natuurlijk niet de methode om een samenhangend verhaal te schrijven. Van de andere kant ontleent het boek daaraan wel zijn levendigheid. Het is zeker niet doodgewerkt.

Heel interessant is het om Pirenne naast Geyl te leggen. Pirenne, komende uit een Franse traditie van geschiedschrijving, heeft zijn boeken zorgvuldig geconstrueerd. De hoofdstukken zijn lang, met lange alinea's, die uitermate gepolijst zijn en fraai geschreven. De vorm waarin hij zijn boeken giet is veel geacheveerder dan die van Geyl. Geyl schrijft op de Nederlandse manier. Hij plakt studies aan elkaar met didactisch doordachte tussenhoofdstukjes, zodat de lezer hem gemakkelijk volgen kan. Zo'n vergelijking is werkelijk heel grappig.'

Laten we naar het conservatisme overstappen. Von der Dunk beweert in zijn boek Conservatisme (1976) dat een historische lokalisatie van het conservatisme een hachelijke zaak blijft. Conservatisme zou zowel een tegen de revolutie gerichte denkrichting zijn als een bepaalde attitude. Het lijkt er op dat u in uw Huizinga-lezing 1980 (Over conservatisme) ervoor pleit dat juist wel geprobeerd moet worden het conservatisme historisch te lokaliseren. Zien wij hier terecht een tegenstelling tussen u en Von der Dunk?

'Het boek van Von der Dunk vond ik heel aardig, maar met alle respect, niet erg duidelijk. Hij had het over de antropologische opvatting van het conservatisme en dat zegt mij erg weinig. Conservatisme is niet eenvoudigweg de angst dingen uit het verleden te verliezen of het streven naar zelfbehoud dat bij elke mens ingebakken is. Of je dat antropologisch noemt of niet, het is zo vanzelfsprekend en banaal dat het geen overweging waard is. In mijn lezing heb ik mij daar dan ook niets van aangetrokken. Om na te gaan of Mannheims stelling, dat het conservatisme de negatie van het revolutionaire denken is, juist is, heb ik de periode van de vroege negentiende eeuw bestudeerd. Juist daarover heeft Mannheim namelijk zo'n prachtig artikel geschreven ("Conservative thought" in: *Essays on sociology and social psychology*, 1953). Mannheims stelling heeft mij, weerom met alle respect, toch altijd een wonderlijke versimpeling en eigenaardige redenering geleken. Het gedachtengoed van het conservatisme was in het begin van de negentiende eeuw wel wat meer dan enkel die negatie van het revolutionaire denken. In dat conservatieve denken, zoals je dat aantreft in de vroege negentiende eeuw, kun je heel veel metafysische en oeroude denkbeelden terugvinden. Dat is heel wat meer dan enkel

een reactie op de revolutie. Ze hebben een eigen traditie en een eigen abstractiegraad. Ik heb proberen duidelijk te maken dat de tegenstelling van conservatieven als aartsrealisten en revolutionairen als fantastische abstract denkende rationalisten onmogelijk zo gehandhaafd kan blijven. Dat is natuurlijk de doodsteek toevoegen aan sommige pretenties van het conservatisme. Maar de ambities en het zelfbeeld, dat deze conservatieven hadden, kun je als historicus toch niet accepteren. Het conservatisme was niets minder abstract dan het rationalisme. Met die tegenstelling tussen revolutie en conservatisme-liberalisme kom je niet ver. Dat was de tekening van de lezing. Overigens vond ik het wel grappig. Ik hield de lezing in een kerk in Leiden en op de voorste rij zaten allerlei bekende Nederlandse conservatieven. Ze aanhoorden hoogstwaarschijnlijk het verhaal met verbazing, en ze snapten er ongetwijfeld niets van: "Waar heeft die man het over? Laat hij nou toch gewoon zeggen wat conservatisme is en dat het goed is. Dan zijn we tenminste waar we wezen willen!" Dat lukt mij nou nooit: om aan dit soort eisen te voldoen.

Ik heb absoluut niet geprobeerd om aan te geven wat het wezen of de kern van het conservatisme is. Ik geloof dat dat in de geschiedenis van de politieke theorie en politieke mentaliteit een volkomen zinloze bezigheid is. Je kunt niet spreken over de kern of het wezen van het conservatisme, liberalisme of socialisme. Wat moet je daar mee? Wat een conservatief in de negentiende eeuw denkt, is misschien wat een liberaal vindt in de twintigste eeuw. Wat is dan de kern van wat en wie? Ik heb ook niet beweerd dat het conservatisme een stroming is die in een majestueuze triomftocht door heel de geschiedenis heen trekt en die in de zestiende eeuw al was wat ze nu nog is. Dat is een vrij propagandistische voorstelling van zaken, daar heb je als historicus de taak - niet om te ontmythologiseren, dat klinkt meteen weer zo polemisch - maar wel om preciezer te kijken.

Ik had dus de bedoeling om het conservatisme cultuurhistorisch te plaatsen in een bepaalde tijd en daarbij aan te geven dat het toch iets anders was dan wat de mensen zelf dachten dat het was. Die eenvoudige tegenstelling deugt niet. Je hebt niet aan de ene kant de verschrikkelijke schematici, rationalisten, metafysici, plannemakers en revolutionairen en aan de andere kant de aanhangers van Burke die alles beter, helderder, realistischer, pragmatischer en praktischer zien. Zo'n tegenstelling kan best een nuttig effect hebben of helpen om bepaalde conflicten te verduidelijken. Maar als categorieën zijn ze onbruikbaar.

Blijkbaar is in Nederland het conservatieve denken eraan ontsnapt te worden ingebed in partijpolitieke kaders.

'Ik denk dat het Nederlandse conservatisme geen kans heeft gekregen omdat het opgenomen is in de confessionele partijen. Niet als behoudzuchtig, maar op de wijze waarop ik het heb geprobeerd te definiëren. Als je naar Abraham Kuyper kijkt en naar de katholieke christendemocratie, dan zitten daar heel veel elementen in die in andere landen conservatief genoemd zouden worden. Maar Kuyper verzette zich ten hevigste tegen de gedachte dat hij conservatief zou zijn. Blijkbaar is dat woord, dat in het Engels en Duits in de negentiende eeuw helemaal geen pejoratieve betekenis heeft, in Nederland altijd een soort van scheldwoord geweest. In andere landen heb je natuurlijk ook radicalen die zich tegen conservatieven verzetten en in die monden heeft dat woord een zuiver negatieve betekenis. Maar waarom zou een conservatief, als hij meent dat hij dat is, zich niet zo noemen? Geen conservatief willen heten, dat lijkt mij echt Nederlands toe.

Bij Abraham Kuyper heb ik ooit eens proberen aan te geven dat in zijn leringen toch heel veel conservatieve elementen steken.

Hij is heel uitvoerig over nivellering en gelijkheid. Dat vindt hij iets vreselijks, iets dodelijks. Diversificatie, dat is het ware. Pluralisme, tegenstellingen, polaire tegenstellingen zelfs, strijd, dynamiek, dat moet je hebben. Dat lijkt in vele opzichten op wat de vroege conservatieven in Duitsland zeiden. Waarom zou je dan niet kunnen zeggen dat dat tot het conservatieve vocabularium van die tijd behoorde? Toch wordt dan meteen tegengeworpen: maar hij heeft een kiesrechtverzuim gewild. En dan ben je blijkbaar progressief. Een conservatief moet dus blijkbaar zijn: ten eerste iemand die tot de hogere standen behoort, een beetje een uitbouter, en in de tweede plaats iemand die absoluut niets wil veranderen. Als het zo eenvoudig ligt, ben je gauw uitgepraat.' *U hebt op dit thema een beetje voortgeborduurd in een bespreking van een aantal boeken over Edmund Burke en Benjamin Constant (Theoretische geschiedenis X, 1983, pp. 101-105). U merkt in die recensie op dat zowel Burke als Constant een afwijzende houding innamen tegen het beginsel van de moderne revolutie en u vraagt zich vervolgens af of het verschil tussen liberalisme en conservatisme niet eerder een nuance-verschil is dan een tegenstelling.* 'Het grappige was dat die boeken zo verhelderend waren in zekere zin. In het ene werd Burke als het prototype van een conservatief beschouwd, in hem trad het wezen van een conservatief aan het licht. En in het andere boek werd beweerd dat Benjamin Constant de grote personificatie van het liberalisme was. En als je als lezer beide boeken op de tafel legt en je leest aandachtig wat beiden zeggen, dan valt op dat het allemaal zo vreselijk veel op elkaar lijkt. Dan besef je eens te meer dat het toch niet zo veel zin heeft om op die manier met dit soort begrippen te werken. In een artikel ("Progressiviteit en conservatisme in de Westeuropese staat") dat staat in een bundel die aangeboden werd aan Heldring naar aanleiding van diens vijftenzestigste verjaardag (Dezer jaren. *Buitenlands beleid en internationale werkelijkheid*, 1982), heb ik mij nogal sceptisch uitgelaten over het idee van een politieke leer als iets gefixeerd. Daar heb ik mee gespot. Sommige van mijn vrienden van liberale huize zijn daar ontzettend boos over geworden, ze waren tot in het diepst van hun wezen geschokt. De liberale beginselen waren toch zo oud als wat. Plato was een liberaal, die had de kern al gevat en die kern had door de eeuwen heen aan het heeal geschitterd.'

U neemt volgend jaar afscheid. Wanneer u nu terugkijkt, kunt u dan zeggen dat u bent toegekomen aan het onderzoek dat u hebt willen doen? We willen aan deze vraag graag een constatering onzerzijds koppelen. Tijdens de twintig jaren dat u in Groningen gedoceerd hebt, hebt u uw stempel op de Vakgroep Nieuwste Geschiedenis gedrukt. Zo wordt aan de geschiedenis van de politieke theorie zeker belang gehecht. Toch kan men niet zeggen dat er een soort 'Kossmanniaanse school' is ontstaan van mensen die zich allemaal met politieke theorie bezighouden.

'Laat ik met het laatste beginnen, dat is misschien het meest concrete. Er zijn nog allerlei dissertaties in bewerking, die betrekking hebben op dit terrein. Het is dus nog niet afgesloten. Dat er echter niets van een "school" door mij is gesticht heeft vermoedelijk vele redenen, maar de belangrijkste is wel de volgende: ik heb nooit ook maar de minste belangstelling gehad om iets dergelijks tot stand te brengen. Ik denk dat als je de mening hebt, dat je als docent een school moet stichten, je er van overtuigd moet zijn dat hetgene wat je doet en jouw belangstelling heeft voldoende van belang daarvoor is. Je moet ten eerste een geest en een natuur hebben die zeer zelfverzekerd is en ten tweede moet je bereid zijn om je met een onderwerp bezig te houden als ware het specifiek jouw onderwerp. Dat zijn eigenschappen die ik eenvoudig

niet bezit. Ik heb graag aan politieke theorie gedaan, maar ik zou bepaald niet beweren dat dat nu de ware benadering van geschiedenis zou moeten wezen. Ik vind het zo nu en dan wel aardig. Vaak vind ik het ook gewoon vervelend. Politieke theorie heeft natuurlijk iets vervelends. Altijd staat men weer voor dezelfde problemen, altijd is men weer bezig met dezelfde termen. Het vocabulaire van de politieke theorie is ontzettend gelimiteerd. Wat zijn dat voor termen? Altijd maar een paar die heen en weer geketst worden, eindeloos door al die eeuwen heen. Wel, om nu te beweren dat dat het is, dat heb ik beslist niet gewild. Helemaal niet!

Ik denk trouwens dat het in Nederland überhaupt moeilijk is iets als een school tot stand te brengen. Daarvoor is het type studenten dat geschiedenis gaat studeren toch te individualistisch. De meesten gaan hun eigen gang en maken hun eigen keuzes. Ook zij die promoties begeleiden vinden het heel goed zo: het is veel beter dat iemand datgene doet, waarvoor hij heeft gekozen, dan dat hij een of andere opdracht uitvoert. En ik ben daar zelf ook ten diepste van overtuigd. Geschiedenis is iets levends en de mensen die geschiedenis schrijven moeten dat persoonlijk doen omdat zij dat willen, niet omdat iemand anders hun een opgave verstrekt.

Wat het eerste gedeelte van de vraag betreft. Er wordt op het ogenblik vreselijk geklaagd op de universiteit, terwijl ik het idee heb dat het allemaal aardig loopt. Er zijn natuurlijk stomvervelende vergaderingen, maar of het bestuurlijk gedoe mij van mijn wetenschappelijke arbeid heeft afgehouden? Op zichzelf is het toch een geprivilegieerd baantje, zo'n hoogleraarschap. Ik vind dat je wat dat betreft heel voorzichtig moet zijn met klachten. En dat meen ik serieus. Ik vind het erg pretentieus als iemand zegt: "Ik had zo vreselijk veel mooie dingen kunnen doen als ik niet had moeten vergaderen, lesgeven, gebukt ging onder verantwoordelijkheden die ik nauwelijks kon dragen..." Enfin, u kent de hele litanie! Dat veronderstelt toch dat je verschrikkelijk belangrijke dingen hebt te vertellen. Als iemand werkelijk meent dat hij belangrijke dingen te vertellen heeft, dan doet hij dat heus wel, ook al moet hij naar een vergadering, ook al moet hij lesgeven. Dan geeft hij maar les over die belangrijke dingen, waarom niet? Het is toch onzinnig dat een hoogleraar niet in staat zou zijn, wanneer hij iets te vertellen heeft, het ook te doen. Hij heeft een betekelijke rustige levensvoering, hij wordt redelijk betaald, heeft de gelegenheid zijn dag in te delen naar eigen goeddunken. Ik geloof dus dat wanneer je zo spreekt, je je ten eerste vergist en ten tweede tamelijk pretentieus bent. Zelf heb ik helemaal niet zoveel geschreven als mensen die echt productief zijn. Vergeleken met anderen misschien een redelijke hoeveelheid, maar bepaald geen oeuvre van grote omvang. Zou ik nu moeten beweren, dat ik zoveel meer bewerkstelligd had als ik niet had moeten vergaderen? Heeft een mens überhaupt in zijn leven zoveel te vertellen?

De waarde van iemands oeuvre hangt toch eigenlijk af van het aantal nieuwe, frisse ideeën die iemand weet te lanceren. En van de vorm waarin iemand dat doet. Wat dat betreft hoef je echt niet naar de kwantiteit te kijken. Ik zeg niet dat ik zoveel nieuwe ideeën heb, maar om te zeggen dat ik geen tijd gehad zou hebben om te schrijven wat ik kwijt wilde, daar denk ik van mensen in een positie als de onze toch het mijne van. Iemand die leraar is of directeur van een groot archief, of van een grote bibliotheek, is inderdaad veel te zwaar belast om nog aan het meer scheppende werk toe te komen. Natuurlijk zijn er ook aan de universiteit hoogleraren, die zo betrokken zijn bij het bestuur, dat ze niet toekomen aan wetenschappelijke productie. Maar dat is dan toch een keuze die ze zelf maken, als ze denken dat ze juist daar goed in zijn? Gezien het belang dat dit soort zaken tegenwoordig heeft, laat hen het dan alsjeblieft doen!"